

سبیری در هنرهای ایران

■ هنرهای ایران
■ نوشته: آر. دبلیو. فاربر
■ ترجمه: پرویز مرزبان
■ انتشارات فرزانه روز

● کامران فانی

چغازنبیل خوزستان که زقوره یا زیگورات خوانده می شود نمایشگر شکوه و جلال معماری است. مجسمه ها و تندیس ها همه شکیل و چشم نوازند و با زیبایی و ظرافت ساخته شده اند.

عیلامیان از مردمان بومی ایران بودند. حدود سه هزار سال پیش اقوام آریایی (که نام ایران از آن مشتق شده) از شمال به سرزمین ایران آمدند و دو سلسله ماد و هخامنشی را بنیاد نهادند. هنر هخامنشی اوج شکوفایی هنر شرق باستان است و تخت جمشید - پایتخت هخامنشیان - مظهر پرشکوه آنست. معماری عصر هخامنشی فخیم و پر جلال است، تالارهای ستوندار با ستون های بلند و افراشته، نقوش برجسته ظریف با اندام سازی بی نظیر، اعتدال و هماهنگی میان معماری بنا و طرح و تزئینات آن همه حکایت از ذوق هنری و مهارت فنی می کند. پارسیان هخامنشی بیش از دویست سال بر دنیای متمدن آن روزگار فرمانروایی کردند و هنری شایسته شان و عظمت امپراتوری ایران پدید آوردند. به دنبال آن حمله اسکندر و تهاجم یونان و یونانی مآبی فرا رسید. چندی بعد پارتیان سلسله اشکانی را تأسیس کردند. تنوع جویی پیویای ایرانی در این دوره منجر به پیدایش موازین هنری تازه ای گردید که آنقدر دوام آورد تا به عصر پرشکوه هنر ایرانی در دوران اسلامی پیوست. در دوره اشکانی پیکرتراشی و بهره‌وری از نقش مایه‌های متنوع راهی تازه یافت. برخلاف دوره هخامنشی که چهره‌ها به صورت نیم رخ تصویر می شد، اینک با برجسته کاری‌های تمام رخ نما مواجهیم. بنای ایوان و طاق ابداع تازه‌ای بود که تأثیری قطعی بر معماری آینده گذارد. پارتیان قومی اسب سوار و صحرانورد بودند و ظاهراً این ابداع را از نقش خیمه گرفته بودند.

هنر ایرانی در دوره ساسانی ویژگی و خصلت بارز خود را می‌یابد. طاق کسری در تیسفون - پایتخت ساسانیان - یکی از بزرگترین طاق‌هایی است که

آمده، با ترجمه دقیق و شیوای پرویز مرزبان که در زمینه ترجمه آثار هنری سرآمد مترجمان است، به همت نشر فرزانه در اختیار فارسی زبانان قرار گرفته است. کتاب «هنرهای ایران» یا صدها تصویر رنگی سرگذشت هنر ایرانی را از شش هزار سال پیش تا دوران ما بازگو می‌کند. بناهای پرشکوه هخامنشی، تندیس‌ها و گچبری‌های اشکانی، حجاری‌ها و نقره‌کاری‌های ساسانی و در دوران اسلامی: هنر معماری، قالیبافی و نساجی، نقاشی و تذهیب، کاشیکاری و خطاطی و خوشنویسی و فلز کاری و جواهرسازی و بسیاری از هنرهای دیگر بخش‌هایی از این کتاب ارزنده‌اند. در اینجا گشت و گذاری کوتاه در این کتاب می‌کنیم و به اجمال به معرفی آن می‌پردازیم.

نخستین جلوه هنر ایرانی را در شوش و در عصر عیلامیان می‌بینیم. نقش‌های زیبا بر روی جام‌ها و ظروف سفالین جلوه‌گری می‌کند که نشان ذوق والای هنری آن دوران است. معبد دینی ایرانیان قدیم در

هنر ایرانی بارزترین جلوه لطافت روح فرهنگ مردم ایران زمین است. این هنر بیانگر پدیده تاریخی بسیار مهمی است و به یک معنی بنیادی‌ترین مشغله ایرانیان و کاملترین شیوه بیان زندگی و ارزشمندترین عطیه آنان به تمدن جهانی بوده است. هنر از همان آغاز پیدایشش در فلات ایران در شش هزار سال پیش همواره عنصر اساسی در زندگی ایرانیان بوده و در تمامی اعصار نقشی حیاتی داشته و پیوسته خصلت بارز خود را حفظ کرده است. این هنر با دستیابی به کیفیتی والا در زمینه‌های بسیار و در سبک‌های متنوع شاهکارهای بیشمار آفریده است. نبوغ خاص سرزمین ایران بهترین جلوه خود را در هنرهای به اصطلاح «تزیینی» نشان داده است، هنرهایی که اثرشان در زیبایی نقش و گویایی طرح است. این شم نقش آفرینی و زینتگری بر تمامی آفرینش هنری ایرانیان پر تو افکنده است، گویی تفکر ایرانی تفکری تزیینی بوده است، چرا که همان اصول دقت و طرح و وزن در شعر و موسیقی آنان نیز جلوه‌گر است.

در هنر ایرانی این عشق به زینتگری همواره با مهارت فنی بی‌خدشه و ابداع سرشار قرین بوده است. ایرانی هرچه می‌ساخته یا به کار می‌برده است، از خط و سلاح و پوشاک و اثاث و باغ و بنا، به یکسان زیبا بوده، زمینه‌ای بود برای بازیگری‌های ذوق و خیال. سرگذشت این هنرها هنوز در ایران ناشناخته است. مفصل‌ترین کتابی که درباره هنرهای ایران نوشته شده کتاب «بررسی هنر ایران» است که تاکنون ۱۷ جلد آن به زبان انگلیسی (در بیش از ۵۰۰۰ صفحه و ۲۰۰۰ تصویر) منتشر شده است. مایه تأسف است که این اثر سترگ تاکنون به فارسی ترجمه نشده، ولی جای خوشوقتی است که کتابی جدید و جذاب به زبان فارسی درباره هنرهای ایرانی انتشار یافته و دوستداران هنر را مرهون خود کرده است. کتاب «هنرهای ایران» که با همکاری بیست تن از متخصصان بین‌المللی فراهم

هنرمندان ایرانی از اهمیت بسیاری برخوردار بود. کتاب در اسلام همواره قداست و الایسی داشته است و مجموعه‌ای از هنرهای گوناگون از نقاشی و تذهیب و خوشنویسی و صحافی هنری در آن گرد می‌آمده است. جلدهای روغنی و ضربی از چرم و پوست با شمشه و ترنج، سرشار از نقش گل‌های رنگارنگ و طرح‌های هندسی موزون بوده است. خطاطی و خوشنویسی در این میان شاید بارزترین جلوه ذوق هنر ایرانی است. خوشنویسی را می‌توان تجلی گناه معنویت انسانی دانست. هنر خوشنویسی با کتابت قرآن که امری عبادی در نزد مسلمین بوده آغاز شده است. خطوط تزئینی مزهر (گلدار) کوفی نقش آفرین کتیبه‌های ساختمانی بودند. بر خورداری از زیبایی خط ویژگی اصلی مسلمانان ایرانی شناخته شده. خط نستعلیق با آن اتحنای لطیف خطوط و زیبایی نقش نمایشگر اوج اعتلای ذوق هنری ایرانی است، کاشیکاری و سفالگری هم یکی از خصیصه‌های بارز هنر ایرانی است. چرخ سفالگری ظاهراً در حدود شش هزار سال پیش در ایران برای نخستین بار اختراع شد. نقش و نگارهای روی ظروف سفالین و زیبایی طرح‌ها و استحکام و کارایی این ظروف مستعنی از تعریف است. کاشی‌های ایرانی از نظر جلا و صفای رنگ و طرح و تزئین آن بی‌نظیر بوده است، و در واقع زیبایی بناهای ایرانی مدیون آنست. میناکاری ظروف همواره جلوه و جلای چشم‌نواز داشته است. متأسفانه این هنر امروزه سقوط کرده و آن پیشینه درخشان چند هزار ساله‌اش را از کف داده است.

خواننده کتاب «هنرهای ایران» از این همه ذوق و زیبایی و ظرافت و لطافت به وجد می‌آید و از اینکه تعلق به فرهنگی دارد که چنین دنیای ملکوتی آفریده است احساس سپاس و ستایش می‌کند، سپاس و ستایش از هنرمندانی که خالق این آثار بوده‌اند و اینک حاصل کارشان را در چنین کتاب نفیس و زیبایی باز می‌یابیم.

قالی بهارستان خسرو پرویز با زمینه مرصع به جواهرات و سنگ‌های گرانبهای خیال آفرین آوازه‌های افسانه‌ای یافته است. قدیمی‌ترین قالی ایرانی موجود مربوط به قرن نهم هجری است با طرح‌های هندسی و انواع جانوران نقش پرداخته، همین طرح و نقش و رنگ در هنر نگارگری هم دیده می‌شود. هنوز هیچ اثر جامعی درباره هنر نقاشی ایرانی نوشته نشده است. عموماً نقاشی ایرانی را فقط در تصویرگری نسخه‌های خطی (= مینیاتور) که بهتر و بیشتر از همه به جا مانده و شناخته شده منحصر می‌دانند. در حالی که این هنر فقط منحصر به آن نیست.

نقاشی‌های دیواری، تصاویر منقوش بر ظروف سفالی و فلزی را نباید از نظر دور داشت. یکی از زیباترین و شگفت‌ترین نقاشی‌ها را بر روی کاسه‌های سفالین، منقوش به هیکل مردی سوار بر اسب می‌بینیم که در قرن چهارم هجری در نیشابور پرداخته شده است. هنر نقاشی در دوره ایلیخانان و تیموریان به اوج خود می‌رسد. تعادل در مقیاس و ترکیب‌بندی و رنگ‌آمیزی با صراحت خطوط و صفای رنگ و سیالیت شکل جهانی تازه و خیالین می‌آفریند که به وصف نمی‌آید. مجموعه مجالس و تصاویر شاهنامه طهماسبی که اخیراً بخشی از آن به ایران بازگردانده شد یکی از بهترین نمونه‌های مینیاتورهای ایرانی است. مهمترین مجلس آن تصویر «دربار کیومرث» است از سلطان محمد نقاش که از کمال زیبایی نقش بیننده را در سینه بند می‌آورد. بی‌پروایی در رنگ‌پردازی نشاطانگیز آن و شکوه‌مندی نقش‌هایش خیره‌کننده‌اند. نقاشی زیرلاکی هم از دوره صفویه آغاز می‌شود. این گونه نقاشی با آبرنگ بر روی چوب یا خمیر کاغذ که با لایه‌لایه‌هایی از لاک الکل که به آن صیقل و جلا و ثبات می‌بخشد در ساختن اشیاء تزئینی چون قلمدان، گنجه، قاب آینه و جعبه جواهرات به کار می‌رفته است.

کتاب آرایه و نسخه‌پردازی نیز همواره در نزد

تاکنون بدون داربست ساخته شده است. نقش‌های برجسته در طاق بستان کرمانشاه که در نهایت واقعیتی تصویر شده، اوج هنر تزئینی ایران ماقبل اسلام است. کهنه‌کاری‌های روی فلز، بویژه نقره و بشقابها و سینی‌های قلمزنی نمایشگر هنر ممتازی است که نقش آفرینی و زینتگری در آن جلوه‌گر است.

با آمدن اسلام به ایران دوران تازه‌ای آغاز می‌شود. هنر اسلامی همواره بارزترین جلوه و جلالش را در هنر مردم مسلمان ایران باز یافته است. مسجد مهمترین و مقدس‌ترین مکان در نزد مسلمانان است و بنای مساجد همواره کانون اصلی کار معماران هنرمند بوده است. هنرمندان ایران تمامی ذوق و هنر و مهارت خود را در آنجا بکار می‌بردند. چهار عنصر بنیادی مسجد: گنبد و ایوان و صحن و شبستان است که نفوذ و تأثیر معماری ساسانی در تحول و تکمیل آن مشهود است.

قدیمی‌ترین مسجد ایرانی تاریخانه یا تاریکخانه دامغان و مسجد جامع نائین است. در دوره سلجوقی معماری مساجد شکوفا می‌شود که اوج آن را در مسجد جامع عتیق اصفهان باز می‌بینیم. ساختن آرامگاه (از جمله آرامگاه شاه اسماعیل سامانی در بخارا) نیز جلوه دیگری از معماری این عصر است. البته در کنار معماری رسمی همواره معماری بومی نیز وجود داشته که جنبه دیگری از هنر ایرانی را منعکس می‌کند. معماری بومی ایرانی سه ویژگی ممتاز داشته: «استحکام، آسایش و انبساط خاطر». انبساط خاطر همان احساسی است که در نخستین برخورد با این گونه بناها سرپای وجود بیننده را فرا می‌گیرد. یخچال‌ها و آب‌انبارها و بادگیرها و کبوتر خان‌ها نمونه‌هایی از این معماری زادبومی است. یکی از زیباترین و دلنوازترین جلوه‌های هنر ایرانی را در قالیبافی باز می‌یابیم. قالیبافی هنری کاربردی و عملی است، در کمتر هنری این همه نقش آفرینی‌ها و رنگ‌آمیزی‌های دلفریب دیده می‌شود. قالی پازیریک که به عصر هخامنشی باز می‌گردد شهرت جهانی دارد.